





## Mythanalyse of Water in the Language of Mysticism Based on Five Mystical Texts

Elmira Taslimi<sup>1</sup>  and Alireza Fouladi<sup>2</sup> 

1. Department of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Foreign Languages, University of Kashan, Kashan, Iran. E-mail: [el.taslimi@gmail.com](mailto:el.taslimi@gmail.com)
2. Corresponding author, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Foreign Languages, University of Kashan, Kashan, Iran. E-mail [fouladi@kashanu.ac.ir](mailto:fouladi@kashanu.ac.ir)

### Article Info

### ABSTRACT

**Article type:**  
Research Article

**Article history:**  
Received:  
31 May 2025

Received in revised form:  
15 July 2025

Accepted:  
10 August 2025

Available online:  
20 September 2025

**Keywords:**  
mythanalyse,  
mythological criticism,  
mystical language,  
myth of water,  
Jilbert Dourand

Mythanalyse is one of the theories in mythology that can be used for mythological criticism. Mythanalyse was introduced by Denis de Rougemont with the approach of text-based cultural Mythanalyse and author-based cultural Mythanalyse, and by Jilbert Dourand, this change to social Mythanalyse. In the latter approach, after finding myth in the text, they express its narrative and examine it. After that researcher describe meaning of myth in mystic texts, Also They are speaking about social analysis in mystic books. This article is based on the Gilbert Durand method, examines the myth of water in the mystical texts of Asrar al-Tawhid, Tamhidat, Tazkir al-Awliya, Awarif al-Ma'arif, and Mersad al-Ibad. This article, using a descriptive-analytical method, has finally concluded that the myth of water, among Iranian and foreign myths, has themes such as holiness, life-giving, purification, being a symbol for awareness, girlhood and beauty, fertility, fighting drought, healing and immortality, mortality, and the element of fertility. However, in the five mystical texts under study, more transcendent functions such as fundamental life-giving, profound purification, holiness, playing the role of a symbol for metaconsciousness, being under the control of a mystic, being a mystic medium, and death and transformation have been attributed. To the extent that everyone returns to two major functions for the myth of water in the mystical community, namely the supernatural capabilities of water and the supernatural capabilities of the mystic and these differences have transformed the myth of water into the theology of water among mystics.

**Cite this article:** Taslimi, E. & Fouladi, A. (2025). Mythanalyse of water in the language of mysticism based on five mystical texts. *Persian Literature*, Vol. 15, No. 1, Serial No. 35, 67-80. <https://doi.org/10.22059/jpl.2026.407190.2355>



© Author(s) retain the copyright.

**Publisher:** University of Tehran Press.

**DOI:** <https://doi.org/10.22059/jpl.2026.407190.2355>



## اسطوره‌کاوی آب در زبان عرفان بر پایه پنج متن عرفانی

المیرا تسلیمی<sup>۱</sup> و علیرضا فولادی<sup>۲</sup>

۱. گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و زبان‌های خارجی، دانشگاه کاشان، کاشان، ایران. رایانامه: [el.taslimi@gmail.com](mailto:el.taslimi@gmail.com)

۲. نویسنده مسئول، گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و زبان‌های خارجی، دانشگاه کاشان، کاشان، ایران. رایانامه: [fouladi@kashanu.ac.ir](mailto:fouladi@kashanu.ac.ir)

### چکیده

### اطلاعات مقاله

نوع مقاله:

مقاله پژوهشی

تاریخچه مقاله:

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۳/۱۰

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۴/۲۴

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۵/۱۹

تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۶/۲۹

کلیدواژه‌ها:

اسطوره‌کاوی،

نقد اسطوره‌ای،

زبان عرفان،

اسطوره آب،

ژیلبر دوران.

اسطوره‌کاوی از نظریه‌های مطرح در اسطوره‌شناسی است که امکان کاربرد برای نقد اسطوره‌ای را دارد. اسطوره‌کاوی از سوی دنی دو روزمون با رویکرد اسطوره‌کاوی فرهنگی متن‌محور و اسطوره‌کاوی فرهنگی مؤلف‌محور مطرح شد و از سوی ژیلبر دوران، به اسطوره‌کاوی اجتماعی تمایل پیدا کرد. در رویکرد اخیر، پس از یافتن ردپای یک اسطوره در متن مورد تحقیق، روایت اسطوره‌ای آن را بازمی‌یابند و به تحلیل مضمونی آن روایت و سپس تحلیل مضمونی کاربردهای آن اسطوره در متن مورد تحقیق و سرانجام تحلیل اجتماعی تفاوت‌های کاربرد آن در این دو می‌پردازند تا چند و چون بازتولید هویت فرهنگی را نشان دهند. مقاله حاضر بر اساس روش ژیلبر دوران به اسطوره‌کاوی آب در متون عرفانی *اسرار التوحید، تمهیدات، تذکره‌الاولیا، عوارف‌المعارف و مرصادالعباد* پرداخته است. این مقاله با روش توصیفی-تحلیلی سرانجام نتیجه گرفته است که اسطوره آب در میان اسطوره‌های ایرانی و غیرایرانی، با مضامینی مانند تقدس، حیات‌بخشی، تطهیر، نماد بودن برای آگاهی، دخترانگی و زیبایی، بارورکنندگی، مبارزه با خشکسالی، درمانگری و جاودانگی، میراندگی و عنصر فرودین آمده است؛ با این حال در پنج متن عرفانی مورد تحقیق، کارکردهای متعالی‌تری مانند تقدس الهی، حیات‌بخشی بنیادین، تطهیر درون، نماد بودن برای فراآگاهی، مغلوبیت نزد عارف، مدیوم بودن برای عارف، میراندگی و تغییر خاصیت، یافته است، تا جایی که همه به قابلیت‌های ماورای طبیعی آب از دید عارف و قابلیت‌های ماورای طبیعی عارف در برخورد با آب بازمی‌گردند و همین تفاوت‌ها اسطوره آب را نزد عارفان، به الهیات آب بدل ساخته است.

استاد: تسلیمی، المیرا و فولادی، علیرضا (۱۴۰۴). اسطوره‌کاوی آب در زبان عرفان بر پایه پنج متن عرفانی. *ادب فارسی*، دوره ۱۵، شماره ۱، شماره پیاپی ۳۵، ۸۰-۶۷

<https://doi.org/10.22059/jpl.2026.403013.2344>

ناشر: انتشارات دانشگاه تهران. © نویسندگان.



## ۱. مقدمه

تا کنون پیرامون جایگاه اسطوره در عرفان، پژوهش‌هایی صورت گرفته است که شاید کار بیشتر را در این زمینه زاید جلوه دهد، اما این پژوهش‌ها یا جنبه نظری دارند یا بر اساس واکاوی کهن‌الگوهای یونگی که در حیطه نمادپژوهی می‌گنجد، صورت گرفته‌اند و تا امروز با تحلیل روشمند در این باره کمتر مواجه بوده‌ایم؛ این در حالی است که به نظر می‌رسد مناسب‌ترین نظریه برای رسیدن به این مقصود، نظریه موسوم به اسطوره‌کاوی (Mythanalyse) باشد و بر اساس آن امکان تحلیل دقیق‌تر حضور اسطوره‌ها در زبان عرفان فراهم می‌آید.

اسطوره‌کاوی ابتدا از سوی دنی دو روژمون (Denis de Rougemont)، نظریه‌پرداز فرهنگی سوئیسی، با دو رویکرد اسطوره‌کاوی فرهنگی متن‌محور و اسطوره‌کاوی فرهنگی مؤلف‌محور ابداع شد و سپس از سوی ژیلبر دوران (Jilbert Dourand)، انسان‌شناس فرانسوی، به اسطوره‌کاوی اجتماعی تمایل پیدا کرد (ر.ک: عوض‌پور و همکاران، ۱۳۹۸: ۳۹۱-۵۶۳). این پژوهش بر پایه اسطوره‌کاوی اجتماعی به اسطوره‌کاوی آب در پنج متن عرفانی اسرارالتوحید، تمهیدات، تذکره‌الاولیا، عوارف‌المعارف و مرصادالعباد اختصاص دارد.

مسئله اصلی پژوهش حاضر این است که از اسطوره‌کاوی اجتماعی آب در کتاب‌های عرفانی اسرارالتوحید، تمهیدات، تذکره‌الاولیا، عوارف‌المعارف و مرصادالعباد چه نتایجی به دست می‌آید. این مسئله اصلی، مسئله‌های فرعی چندی بر پایه مراحل روشی اسطوره‌کاوی، مانند چپستی مضامین اسطوره آب در فرهنگ ملل و چپستی مضامین این اسطوره در پنج متن عرفانی مذکور، خواهد داشت. در این زمینه، نقاط اشتراک و بویژه نقاط افتراق را مورد توجه قرار می‌دهیم تا نسبت به همانندی‌ها و ناهمانندی‌ها میان متون اساطیری و عرفانی در باره اسطوره آب و کارکرد اجتماعی آن در این متون از جهت بازتولید هویت فرهنگی، آگاهی به دست آید.

تا کنون در باره اسطوره آب کتاب‌ها و مقالات متعددی نوشته شده است که ذیلاً آنها را معرفی می‌کنیم: کتاب همه چیز درباره آب: از هنر تا دین، از نمادشناسی تا اسطوره، هفتاد پوستر با موضوع آب، از پدram حکیم‌زاده (۱۳۹۹) در ضمن بحث‌هایش به اسطوره آب در هنر و دین می‌پردازد و نمادهای مختص به آب را متذکر می‌شود. کتاب در و درگاهی به اسطوره آب و چپستی پری از محسن میهن‌دوست (۱۳۹۷) درباره اسطوره آب و الهه آب و ماهیت آن‌ها صحبت می‌کند.

نگارندگان مقاله «تحلیل نقش نمادین اسطوره آب و نمودهای آن در شاهنامه فردوسی بر اساس روش نقد اسطوره‌ای» از فرزاد قائمی، ابوالقاسم قوام و محمدجعفر یاحقی (۱۳۸۸) برای آب نقش‌های متفاوتی قائل شده‌اند: اسطوره آب نمادی از آغاز مرحله آفرینش مادی، مظهر جاودانگی و تداوم حیات مادی و عنصری برای پالایش روح است. مقاله «کهن‌نمونه آب» و کارکرد آن در اسطوره و حماسه از مهدی شریفیان و بهزاد اتونی (۱۳۹۰) ضمن تأکید بر خاصیت تطهیری آب، پیوند میان دو اسطوره آب و مار را بیان می‌کند. مقاله «مقایسه ایزدان آب در اسطوره‌های ایران و ویتنام» از ناصر نیکویخت، سعید بزرگ بیگدلی و فونگ ووتی‌تامه (۱۳۹۱) به بیان ویژگی‌های اسطوره آب در دو سرزمین مذکور می‌پردازد. نویسندگان بر این باورند که ایزدان آب در ایران بسیار قدرتمند و آرمانی‌ترند و صفت فرشته‌گونگی آنان انکارناپذیر است؛ اما خدایان ویتنامی گاه نماد خشونت و گاه مظهر لطف و مهربانی‌اند. مقاله «بررسی تطبیقی اسطوره آب در اساطیر ایران و هند» از محمد بارانی و احسان خانی سومار (۱۳۹۲) به اشتراکات این اسطوره در دو فرهنگ ایران و هند توجه نشان می‌دهد. نگارندگان معتقدند که آب در میان ایرانیان و هندیان جزو نخستین آفریده‌های مادی است. مقاله «جایگاه آب در اسطوره‌های ایران» از میترا شاطری (۱۳۹۳) بر این باور است که انسان از اسطوره‌ها بهره می‌برده است تا به توجیه بلایای طبیعی بپردازد و بشر در روزگاران مختلف برای آب الهه‌ای در نظر می‌گرفته است تا با ستایش آن بتواند از حوادث طبیعی در امان بماند. مقاله «تجلی رمز و اسطوره آب در دیوان، حدیقه و سیرالعباد سنائی» از مهناز بازگیر، امیرحسین ماحوزی و علی‌محمد سجادی (۱۳۹۶) سرانجام به این نتیجه می‌رسد که سنایی از اسطوره آب برای

بیان مضامین عرفانی بهره جسته است. در شعر او، آب دارای نیروی فعال، حیات‌دهنده و یادآور حضور الهی و نشانه حیات، استمرار و پایداری در زندگی است. از نظر وی آب، وسیله تطهیر و تسخیر، وسیله بازگشت آدمی به اصل است. در این کتاب‌ها و مقالات یا وجه اسطوره‌ای آب در اساطیر ملل مورد توجه بوده است یا وجه کهن‌الگویی و نمادین آن در متون ادبی و عرفانی و بنابراین، هیچ‌کدام از این آثار، اسطوره آب را با نظریه اسطوره‌کاوی در متون عرفانی، مورد بازکاوی قرار نداده‌اند؛ کاری که این مقاله به آن می‌پردازد.

مقاله حاضر با روش تحلیل محتوای کیفی پیش می‌رود و چنان که گذشت، رویکرد مقاله برای این منظور، نظریه اسطوره‌کاوی و جامعه آماری مقاله، پنج کتاب عرفانی اسرارالتوحید، تمهیدات، تذکره‌الاولیا، عوارف‌المعارف و مرصادالعباد است.

## ۲. مبانی نظری

نظریه اسطوره‌کاوی مربوط به دانش اسطوره‌شناسی است که می‌توان با استفاده از آن به تحلیل متون ادبی نیز پرداخت و بنابراین، نظریه‌ای در حوزه نقد اسطوره‌ای هم به شمار می‌آید. این نظریه را محقق سوئیسی، دنی دو روژمون، در سال ۱۹۶۱ به دست داد. چگونگی و چرایی به کارگیری چنین اصطلاحی از سوی روژمون به کاربرد اصطلاح اسطوره‌سنجی از سوی ژیلبر دوران شباهت دارد، زیرا هر دو، دنیای متن را بر اساس اسطوره‌های آن، با بافت موقعیتی پیوند می‌زنند (نامورمطلق، ۱۳۹۸: ۹۹).

روژمون معتقد است اسطوره‌کاوی با روانکاوی فروید در تقابل است، زیرا اسطوره برای شناخت فرهنگ به کار می‌رود، حال آن که فروید در روانکاوی به دنبال شناخت روان افراد است و با تحلیل روان جمعی، میانه‌ای ندارد و این کار بر عهده اسطوره‌کاوی است (همان، ۱۳۹۷: ۴۴۶). روژمون در این باره، رویکرد یونگی نشان می‌دهد و با این حال، دستاورد کار او، نه تحلیل کهن‌الگوها، بلکه کشف مضمون‌های اسطوره‌ای و رابطه آن‌ها با فرهنگ است و همین امر، به رویکرد وی، تمایز بخشیده است.

پس از روژمون، ژیلبر دوران، محقق فرانسوی، نظریه اسطوره‌کاوی را در دهه‌های ۱۹۷۰ و ۱۹۸۰ بیشتر مطرح کرد (همان، ۱۳۸۸: ۹۳). از منظر دوران، اسطوره‌کاوی در آغاز به بررسی آثار ادبی و هنری می‌پردازد (عوض‌پور و نامورمطلق، ۱۳۹۳: ۲۰۵)، اما در اسطوره‌کاوی دورانی، صرفاً اسطوره‌های متن ادبی، مورد مطالعه نیست، بلکه علاوه بر آن، بازکاوی رابطه آن‌ها با جامعه نیز محل توجه خواهد بود (عوض‌پور و دیگران، ۱۳۹۹: ۱۰۰).

باری، بر اساس آنچه از منابع متعدد برمی‌آید، روش اسطوره‌کاوی به این صورت است که ابتدا موضع کاربرد یک اسطوره در متنی، شناسایی می‌شود و سپس روایت آن اسطوره را بازشناسی می‌کنند و پس از تحلیل مضمونی این روایت و تحلیل مضمونی کاربردهای آن در متن مورد تحقیق، مقایسه شباهت‌ها و تفاوت‌هایشان را در این دو، پی می‌گیرند و سرانجام به تحلیل اجتماعی آن اسطوره از منظر این شباهت‌ها و تفاوت‌ها در آن متن می‌پردازند.

## ۳. روایت اسطوره آب در فرهنگ ملل

آب در فرهنگ برخی ملل، دارای ایزد خاص است؛ ایزدانی که هر یک، روایتی دارد؛ از جمله در فرهنگ ایرانی، آناهیتا جایگاه ایزدبانوی آب را دارد. آناهیتا از دو واژه «آن» حرف نفی و «آهیت» به معنای پلید و ناپاک تشکیل شده است که در کل، یعنی بی‌عیب و نقص و پاک. گاه در اوستا پیش از این اسم، واژه اردویسور آمده است که «اردوی»، نام رود و طبق تعبیر بارتولومه، به معنای نمناکی، و «سور»، به معنای توانمند است و به طور کلی، معنای رود یا آب توانمند پاک می‌هد. (اوشیدری، ۱۳۷۸: ذیل واژه). در اوستا، آبان یشت برای ستایش ادویسور ناهید آمده است و روایت ناهید ضمن این یشت گویای تقدس این ایزدبانو نزد ایرانیان است، و آن روایت به همان ترتیب اوستا، اجمالاً چنین است:

ناهید، مورد ستایش اهورامزدا و زردشت بوده است و کسی است که نطفه همه مردان و مشیمه همه زنان را پاک می‌سازد و به همه زنان حامله، هنگام زایمان، شیر می‌بخشد. او برومند و پرآوازه و پرتوان و به بزرگی همه آب‌های روی زمین است. از نیروی اهورامزدا پدید آمده است تا همه جا را بپروراند و نگهبان آن‌ها باشد. بازوان زیبا و سفیدش به ستبری شانه اسبی است و آراسته به شکوهی دیدنی، اندیشه‌کنان با ناز و توان راه می‌رود. مقدس و شایان بر پا داشتن مناسک نیایش است. بر گردونه می‌نشیند و لگام

آن را می‌گیرد و در طلب ناموری، اندیشه‌کنان پیش می‌رود. با چهار اسب بزرگ و سفید یکدست و نژاده، می‌تازد و دشمنانی مانند دیوان و مردمان و پریان و جادوان را مغلوب می‌سازد. زورمند و درخشان و بالابند و خوش‌اندام است و بزرگان و پهلوانانی مانند زرتشت و هوشنگ و جمشید برایش قربانی می‌کنند تا توان‌بخش و یاری‌دهنده آنان باشد و به ایشان کامیابی می‌بخشد؛ چنان‌که از کامیاب ساختن امثال ضحاک سر باز می‌زند و برعکس، به امثال فریدون کامیابی می‌بخشد تا ضحاک را شکست دهد. وی به صورت دختری زیبا و بسیار برومند و خوش‌اندام و کمر بر میان بسته و راست‌قامت و آزاده‌نژاد و شریف با کفش‌هایی تا قوزک پا که آن‌ها را به بندهای زرین، محکم ساخته است، روان می‌شود و توان آن را دارد تا از دو رشته آب، یکی را ببندد و گذرگاه کند. نگهبان تمام آفرینش مقدس است و از فر و فروغش، ستوران کوچک و بزرگ و بشر دوپا روی زمین در گردشند. راهی بر فراز خورشید دارد تا از زبان‌رسانندگان در امان بماند. از ستایش او، مردمان، ثروتمند و پهلوانان، دارنده اسب‌های تندرو می‌شوند. هزار دریاچه و هزار رود و کنار هر کدام، خانه‌ای آراسته و برساخته با صد پنجره و هزار ستون دارد. اهورا مزدا برای وی، چهار اسب از باد و باران و ابر و تگرگ ساخته است. اردویسور ناهید همیشه به صورت دختر زیبایی است که پیشتر وصفش رفت، با جبه‌ای زرین و پرچین در بر و برسم در دست و گوشواره چهارگوشه زرین در گوش و طوق در گلو و تاج آراسته به صد ستاره و هشت گوشه و زرین با نوارهای زینتی بر سر. این دختر زیبا از «وبر» ماده که موهای انبوه‌تر و در زمان معین، رنگ موهایش درخشان‌تر است، چهار پسر می‌زاید (ر.ک: پورداود، ۱۳۷۷: ۲۳۳-۳۰۳). هرودوت معتقد است ایرانیان ضمن این که آب را مانند ماه، خورشید، آتش و باد مقدس می‌دانسته‌اند، هیچ‌گاه او یا امثال وی را خدا نشمرده‌اند، بلکه آن‌ها را در حد ایزدان فرود آورده‌اند. (وارنر، ۱۳۸۹: ۱۲۸-۱۲۹). ناگفته نماند ایزدان آب یا ایزدان مرتبط با آب همچنان در فرهنگ ایرانی و فرهنگ‌های دیگر وجود دارند که روایات آن‌ها ضمن منابع کهن و نو آمده است و از آن جمله‌اند: تیشر ایرانی (ر. ک. دادگی، ۱۴۰۱: ۷۰؛ پارسزاده، ۱۳۹۵: ۳۱-۳۲)، ائای سومری (ر. ک. ژیران، لاکوئه و دلاپورت، ۱۳۷۵: ۶۶-۷۰ و ۸۱؛ زمردی، ۱۳۸۵: ۶۷)، مردوک بابلی (ر. ک. ژیران، لاکوئه و دلاپورت، ۱۳۷۵: ۴۷-۶۹)، هاپی مصری (ر. ک. گریوز و دیگران، ۱۳۹۴: ۴۲۵ و ۴۲۷-۴۲۸)، یوکیانگ چینی (ر. ک. مناسک و سویمی، بی‌تا: ۱۰۱-۱۰۲؛ کریستی، ۱۳۷۳: ۱۲۲)، ایندرا ی هندی (ر. ک. جلالی نایینی، ۱۳۷۲: ۷۲-۸۱؛ کمبل، ۱۳۸۳: ۱۸۵) و تاللوک آرتکی (ر. ک. توب، ۱۳۷۵: ۴۵ و ۴۸).

#### ۴. تحلیل مضمونی اسطوره آب در فرهنگ ملل

آنچه از تحلیل مضمونی روایات ایزدان آب یا ایزدان مرتبط با آب در فرهنگ ملل به دست می‌آید، ضمن دو دسته ویژگی‌ها و نقش‌های مثبت و ویژگی‌ها و نقش‌های منفی می‌گنجد:

##### ۴-۱. ویژگی‌های مثبت

##### ۴-۱-۱. تقدس

در روایت اوستا خواندیم که ایزد آب، تقدس داشته است و هم اهورا مزدا و زرتشت او را ستوده‌اند و هم بزرگان و پهلوانان برای وی قربانی می‌کرده‌اند. در اساطیر مزدیسنی و بین‌النهرینی، آب چنان مقدس بوده است که هیچ کس حق آلوده ساختن آن را نداشته است (زمردی، ۱۳۸۵: ۱۳۳-۱۳۶). بر این پایه، ایرانیان کهن وقتی به آب قربانی‌ای پیشکش می‌شد، در کنار آن خندقی حفر می‌کردند و قربانی را در آن می‌انداختند تا مبادا خون قربانی، آب را آلوده سازد (عرب‌گلیپایگانی، ۱۳۷۶: ۵۹). با این همه، از آن میان، قداست برخی آب‌ها، مانند دریاچه چیچست یا همان دریاچه ارومیه بیشتر بوده است (کرتیس، ۱۴۰۰: ۹؛ وارنر، ۱۳۸۹: ۱۲۸-۱۲۹).

##### ۴-۱-۲. حیات‌بخشی

بدون وجود آب، زندگی وجود نخواهد داشت و این واقعیت، پذیرش همگانی دارد، چنان‌که در قرآن کریم آمده است: وَ جَعَلْنَا مِنَ الْمَاءِ كُلِّ شَيْءٍ حَيٍّ أَفَلَا يُؤْمِنُونَ (۲۱: ۳۰). در اینجا تنها به مردوک، ایزد بابلی، اشارت می‌رود که از آب‌ها موجودات جدیدی پدید می‌آورد و از آن جمله، انسان است (ژیران، لاکوئه و دلاپورت، ۱۳۷۵: ۶۷-۶۸). در حقیقت «آب، حیات‌بخش خاک، سرچشمه زندگی و مظهر امکاناتی است بی حد و حصر» (ستاری، ۱۳۷۷: ۱۲۳).

**۴-۱-۳. تطهیر**

بخش بزرگی از کارکرد آب در اساطیر و ادیان، مربوط به خاصیت پاک‌کنندگی آن است، چنان که در روایت اوستا، ایزدبانوی آب، به تطهیر نطفهٔ نران و مشیمهٔ مادگان می‌پرداخته است (پارسازاده، ۱۳۹۵: ۲۸-۲۹) تا تولد موجودات، با پاک‌گری بخورد. همچنین مراسم مذهبی در آیین میتزایی و مسیحی با غسل انجام می‌گیرد و این کار خاصیت تطهیر دارد (زمردی، ۱۳۸۵: ۱۳۱-۱۳۴).

**۴-۱-۴. نماد بودن برای آگاهی**

سومریان، انا را افزون بر ایزد آب، ایزد دانش نیز می‌دانسته‌اند، چندان که با جادوگران و پیشگویان در ارتباط بوده است و بر اعمال انسان نظارت داشته است (زیران، لاکوئه و دلاپورت، ۱۳۷۵: ۶۶). ظاهراً این کارکرد، از خاصیت آیینی آب برخاسته است تا جایی که در روان‌شناسی هم، آب به یک تعبیر، نماد ناخودآگاه به شمار می‌آید (بیرلین، ۱۳۸۹: ۱۱۲).

**۴-۱-۵. دخترانگی و زیبایی**

در روایت اوستا دیدیم که آناهیتا، چند جا به دخترانگی و زیبایی توصیف شده است و در یکی از این توصیفات، دختری است زیبا و بسیار برومند و خوش‌اندام و کمر بر میان بسته و راست‌قامت و آزاده‌نژاد و شریف با کفش‌هایی تا قوزک پا که آن‌ها را به بندهای زرین، محکم ساخته است. گویا قلعه‌هایی با نام قلعهٔ دختر در ایران، عبادتگاه همین ایزد بوده‌اند. در این عبادتگاه‌ها پرستندگان مهر و ناهید، معمولاً با سروده‌های مخصوص این ایزدان، به ستایش آنان می‌پرداخته‌اند (هینلز، ۱۳۸۹: ۸۰).

**۴-۱-۶. بارور کنندگی**

در ایران، اردویسور آناهیتا سرچشمهٔ همهٔ آب‌ها و منشأ همهٔ باروری‌ها بوده‌ست (همان: ۳۸؛ ر. ک. موله، ۱۳۶۳: ۵۶). در روایات بابلیان نیز مردوک، خدای آب، جزو بارورسازان محسوب می‌شده (گریوز و دیگران، ۱۳۹۴: ۵۶) و به منزلهٔ ایزد کشاورزی، در رویش گیاهان مؤثر بوده است. همچنین در اسطوره‌های مصری خدای‌هایی از آب در باروری گیاهان استفاده می‌کرد و محصولات رودخانه‌ها را به الهگان می‌بخشید (ویو، ۱۳۸۴: ۹۱ و ۵۹۲).

**۴-۱-۷. مبارزه با خشکسالی**

در اساطیر ایرانی نقل شده است زمانی که دیو خشکسالی به دنبال پیروزی بود، تیشتر از دریای وروکشه فرار کرد. در پایان زرتشت به تیشتر قربانی‌ای داد و او باران را بر زمین جاری ساخت. بعدها ماه چهارم را به یاد وی، تیر نامیدند و جشن تیرگان را جشن باران خواندند (پارسازاده، ۱۳۹۵: ۳۱-۳۲). در نزد هندیان ایندرا که پهلوانی برای مبارزه با خشکسالی بود، با دیو خشکسالی وارد جنگ شد و پس از نوشیدن شیرهٔ سوما توانست شجاعت پیدا کند و رهبری آب‌های خروشان را به دست آورد (جلالی نایینی، ۱۳۷۲: ۷۲-۷۴).

**۴-۱-۸. درمانگری و جاودانگی**

در بعضی فرهنگ‌ها، آب به عنوان اسطورهٔ درمانگری و جاودانگی معرفی شده است. در آیین میترا، «سوما» تجسد باران و خدای زندگی و بیمرگی بوده است. در بندهشن نیز از چشمهٔ آب بی‌مرگی سخن رفته است که با نوشیدن آب آن به جاودانگی می‌رسیده‌اند. در اساطیر چینی هم، رود زرد، نقش بسیار مهمی در جاودانه ساختن آدمیان داشته است (زمردی، ۱۳۸۵: ۱۳۱ و ۱۳۳).

**۴-۲. ویژگی‌های منفی****۴-۲-۱. میراندگی**

آب، گذشته از همهٔ اهمیتش برای حیات زمینی، گاه در قالب سیل‌های خروشان و گاه در قالب فروبرنده، نقش میراندگی داشته است و همچنین نبود آن، به خشکسالی‌های بی‌امان می‌انجامیده است و از این رو، با وجود حیات‌بخشی «نشان استغراق و انهدام نیز می‌تواند بود» (ستاری، ۱۳۷۷: ۱۲۳). به همین دلیل، در ایران و پاری از دیگر ملل معمولاً به آب فدیّه داده می‌شده است و برای آن قربانی می‌کرده‌اند. این دست مراسم در روایت اوستا هم مشاهده می‌شود؛ از جمله آنجا که بزرگان و پهلوانانی مانند زرتشت و هوشنگ و جمشید برای ایزد آب قربانی می‌کنند تا یاور آنان باشد. همچنین در چین برای رودها و نهرها خدایانی در نظر می‌گرفته‌اند

و مردم نزد هر یک از آنان قربانی‌هایی می‌برده‌اند تا آن خدا برای رود و نهرش، آرامش و برای مردم، راحتی به ارمغان آورد (کریستی، ۱۳۷۳: ۱۲۲).

#### ۴-۲-۲. عنصر فرودین

در فرهنگ ایرانی، ترتیب عناصر از فرودین به برین، به صورت خاک، آب، باد و آتش است (ر. ک. ناظم، حبیب و سوزنچی، ۱۳۹۹: ۲۱۳) و بر این پایه، آب، با یک رتبه برتری نسبت به خاک، همچنان در مقامی فرودین قرار دارد.

#### ۵. تحلیل مضمونی اسطوره آب در متون عرفانی

نگاه عارفانه با نگاه‌های دیگر یکی نیست و قاعدتاً نگاه عارفان در باره اسطوره آب نیز با نگاه دیگران فرق دارد و بیشتر معطوف به قدرت‌های ماورای طبیعی آن است. در نگرش عرفانی، چیزی به نام عنصر آب چندان مطرح نیست، بلکه آنچه هست، تجلی نیروی الهی است که به شکل آب یا عارف و از این قبیل درمی‌آید. مضامین عارفانه در باره این اسطوره را، بر اساس متون مورد تحقیق، همچنان طی دو دسته ویژگی‌های مثبت و ویژگی‌های منفی از پی می‌آوریم تا به این واقعیت پی ببریم.

#### ۵-۱. ویژگی‌های مثبت

##### ۵-۱-۱. تقدس الهی

عارفان، برعکس آنچه در فرهنگ ملل دیدیم، نه همه آب‌ها، بلکه تنها برخی آب‌ها را مقدس دانسته‌اند و شاید دلیل این امر، مادیت عنصر آب و فرودین بودن آن و نقشش در تطهیر نجاسات و به‌ویژه اهمیت نداشتن امور زندگی دنیایی برای آنان باشد. از میان آب‌های مقدس نزد ایشان، یکی آب زمزم است، ضمن این که حتی آن را با همه تقدس، در قیاس با وحدانیت حق، هیچ می‌شمارند: و گفت: مردی دیدم به مکه، هیچ نخوردی، الا آب زمزم، گفتم: «اگر این آب فروشود، چه خوری؟». مرد برخاست و بوسه بر سر من داد و گفت: جزاک الله خیرا! مرا راه نمودی که من چندین گاه زمزم‌پرست بوده‌ام؛ این بگفت و برفت (عطار نیشابوری، ۱۳۹۸: ۲۷۶؛ نیز ر. ک. همان: ۱۱۷، ۶۵۸؛ میهنی، ۱۳۹۷: ۱۱۹).

و دیگری آب بهشتی کوثر:

رسول، علیه السلام، فرموده است که، هرآن کس که عذر کند، و حاضران عذر او قبول نکنند، ارتکاب گناهی عظیم کرده باشند و از آب زلال و نواله نوال حوض کوثر، محروم مانند (سهروردی، ۱۳۹۲: ۵۵-۵۶).

##### ۵-۱-۲. حیات‌بخشی بنیادین

عارفان، در باره حیات‌بخشی آب نگاه ژرف‌تری داشته‌اند و اولاً آب را در کنار خاک، یکی از دو پایه اصلی خلقت انسان دانسته‌اند و از این دو پایه، تفاوت مزاج‌های آبی و خاکی اشرف مخلوقات را دریافته‌اند:

و گفت: «اصل آدمی‌زاد، آب است و خاک. کس بود که آبی برو غالب‌تر بود، او را به لطف ریاضت باید داد، که اگر کار به عنف کنند، متغیر شود و به مقصود نرسد! و کس بود که خاکی برو غالب‌تر بود، لابد او را مجاهده سخت حاجت بود تا او کاری را شاید.» (عطار نیشابوری، ۱۳۹۸: ۵۸۲؛ نیز ر. ک. همان: ۱۶۸-۱۶۹؛ رازی، ۱۳۹۹: ۷۴، ۷۹، ۱۳۱، ۱۴۹، ۲۳۱).

و ثانیاً نقش آب و گل را در خلقت انسان، به دلیل آمیختگی با نورانیت و صفا، اکمل از نقش آن در وجود نبات و حیوان شمرده‌اند: همچنین در نبات، ارواح نورانی اندک‌حرارت بود که مایه محبت باشد و اندک‌کدورت که خمیرمایه تواضع و عبودیت بود، ولیکن چون این دو صفت در وی به کمال نبود، بار امانت معرفت نتوانست کشیدن؛ و در قطاره آب و گل حیوانی، اندک صفا و نورانیت روحانیت بود، ولیکن چون به کمال نبود، هم بار امانت معرفت نتوانست کشید (نجم رازی، ۱۳۹۹: ۴۱؛ نیز ر. ک. همان: ۶۷، ۶۸، ۷۲؛ سهروردی، ۱۳۹۲: ۹۵).

##### ۵-۱-۳. تطهیر درون

در حکایات عرفانی، خصوصیت تطهیری آب، در اعمال مرتبط با شریعت و به‌خصوص، طریقت بروز یافته است، نه صرفاً برای بهداشت جسم:

و خویشتن بر شاخی از آن درخت افکندی و به ذکر مشغول بودی؛ در کل احوال و در سرماهای سخت سرد به آب سرد غسل کردی و خدمت درویشان به نفس خود فراکردی (میهنی، ۱۳۹۷: ۳۲، ۴۳؛ نیز ر. ک. همان: ۳۹، ۶۵، ۹۹ و ۱۵۱، ۱۹۷؛ عین‌القضات همدانی، ۱۴۰۱: ۷۹؛ نجم رازی، ۱۳۹۹: ۲۷۶).

بدین دلیل، عارفان معمولاً عبادتگاه‌هایشان را کنار آب‌ها می‌ساخته‌اند:

بر لب فرات به صومعه‌ای شد و آنجا به عبادت حق مشغول شد، همه روز و شب (عطار نیشابوری، ۱۳۹۸: ۶۲؛ نیز ر. ک. میهنی، ۱۳۹۷: ۶۶؛ همان: ۳۵۰-۳۵۱).

با این حال، آنان کوشیده‌اند از ظاهر آب به باطن آن که می‌تواند عامل تطهیر ژرف‌ترین لایه‌های آلودگی انسان، یعنی نفسانیت‌ها و منیت‌ها باشد، برسند و آن، آب بهشتی است:

آب که چون أحداث از اعضای مُحدَث برگیرد و او را از بعد حدث، به قُربت طهارت رساند، علما آن را طهور خوانند: و انزلنا مِنَ السَّمَاءِ مَاءً طَهُورًا؛ پس آن شربت که در بهشت دهند، بر احداث بشریت و جنابت انسانیت آید، همه به رنگ خود کند که، و سقیهم رُبُّهم شراباً طهوراً (عین‌القضات همدانی، ۱۳۹۲: ۲۹۲؛ نیز ر. ک. میهنی، ۱۳۹۷: ۲۸).

#### ۵-۱-۴. نماد بودن برای فراآگاهی

در متون عرفانی مورد تحقیق، بارها واژه‌هایی که بار مفهومی آگاهی دارند، به آب تشبیه شده‌اند:

شیخ، رضی الله عنه، گفت: این مثلی است که رسول، صلعم، ظاهر کرد، در قبول دل‌های امت، آب علم را؛ طایفه‌ای، به مثابت زمین پاک است که چون آب علم بر او آمد، از او ثمره زهد و صبر و قناعت و توکل و خشوع و خضوع پدید آید، بداند و بر کار گیرد (سهروردی، ۱۳۹۲: ۷).

در کنار این برخورد، یکی از برخوردهای متمایز عرفا با آب این است که آن را نماد فراآگاهی انگاشته‌اند و واژه‌هایی را که بار مفهومی معارف ذوقی می‌دهند، به آن تشبیه کرده‌اند:

دریغا جز این آب [عشق]، آبی دیگر می‌جویی؟ و جعلنا مِنَ المَاءِ كُلِّ شَيْءٍ حَیٍّ؛ کجا طلب آن آب کنی؟ و کان عرشُهُ عَلَى المَاءِ دلیل شده است بر طلب این آب، و بر این آب سوگند خورده است که، و البحرِ الْمَسْجُورِ؛ بالای عرش است (عین‌القضات همدانی، ۱۳۹۲: ۱۶۶؛ نیز ر. ک. همان: ۱۶۵، ۱۸۵، ۱۸۶؛ عطار نیشابوری، ۱۳۹۸: ۵۸۲).

از سرچشمه آب حیات معرفت، تشنگان بادیه طلب را شربتی چشاندن تا درد ایشان بر درد و شوق بر شوق و تشنگی بر تشنگی بیفزاید (نجم رازی، ۱۳۹۹: ۱۴؛ همان: ۱۱۱ و ۱۰۵ و ۲۷۶ و ۳۳۵ و ۴۵۵؛ سهروردی، ۱۳۹۳: ۳۲ و ۱۲۸).

#### ۵-۱-۵. مغلوبیت نزد عارف

عرفا کوشیده‌اند نشان دهند آب با همه خطرهای کشنده‌اش، پیش نیروی الهی آنان هیچ و تحت تسلط ایشان است. تسلط عرفا بر آب، در حکایاتشان به صورت‌های چندی ظهور یافته است. برای نمونه یکی از این صورت‌ها روی آب راه رفتن است: و نقل است که، هزار مرید با احمد خضرویه، رضی الله عنه، بر بایزید شدند، چنان که هر هزار بر آب می‌توانستند رفت و در هوا می‌توانستند پرید (عطار نیشابوری، ۱۳۹۸: ۱۷۳).

منقول است از بعضی مشایخ که روایت کرده‌اند که، ما جمعی دیدیم که بر سر آب می‌رفتند و از غایت وله و تحیر بر سر آب سماع می‌کردند؛ و طایفه‌ای بودند که در میان آتش سماع کرده‌اند و از حرارت آتش ایشان را خبر نبوده است (سهروردی، ۱۳۹۲: ۹۴).

همچنین گاهی در این باره برای یکدیگر قدرت‌نمایی نیز داشته‌اند:

حسن... یک روز که رابعه را دید و برکه‌ای آب بود، حسن سجاده بر سر آب افکند، گفت: ای رابعه! بیا تا اینجا دو رکعت نماز بگزاریم! رابعه گفت: ای حسن! در بازار دنیا، آخریان، عرضه می‌باید داد، چنان می‌باید که ابناء جنس تو از آن عاجز باشند! پس رابعه سجاده در هوا انداخت و بر آنجا پرید (عطار نیشابوری، ۱۳۹۸: ۸۲، ۲۴۹).

با این حال، آنان این کار را در صورتی که با اهداف نفسانی صورت می‌گرفته است، مورد شماتت قرار می‌داده‌اند:

گفتند: تو بر سر آب می‌بروی؟ گفت: چوب بر سر آب برود؛ گفتند: در هوا می‌پری؟ گفت: مرغی در هوا بپرد؛ گفتند: تو در شبی به خانه کعبه می‌شوی؟ گفت: جادویی شبی به دماوند شود؛ گفتند: پس کار مردان چیست؟ گفت: آن که دل در کس نبندد به جز از خدای (همان: ۱۹۶).

و نقل است که بدو گفتند که، فلان کس بر سر آب می‌رود؛ گفت: آن که خدای تعالی او را توفیق دهد که مخالفت هوای خود کند، بزرگتر از آن که بر هوا بپرد (همان: ۵۵۰).

همچنین از صورت‌های دیگر تسلط عرفا بر آب، تر نشدن ایشان از آن بوده است: چون اخی ابراهیم بر در مسجد بانگ نماز گفتی، او از زیر آب برآمدی که یک سر موی برو تر نبودی و نماز پیشین بگزاردی، پس به زیر آب شدی و از آن آب جز به وقت نماز بیرون نیامدی (عطار نیشابوری، ۱۳۹۸: ۳۱۵؛ نیز ر. ک. عین‌القضات همدانی، ۱۳۷۳: ۲۴۰).

و از دیگر صورت‌های کرامت عرفا با آب، پدید آوردن آب در خشکی بوده است: و نقل است که یک‌بار با مریدان در بادیه می‌رفت؛ اصحاب خسته شدند و خواستند که وضو سازند و آب خورند، آب نبود؛ با شیخ مراجعت کردند؛ شیخ خطی بکشید؛ آب بر جوشید تا بخوردند و وضو ساختند (عطار نیشابوری، ۱۳۹۸: ۳۶۷؛ نیز ر. ک. همان: ۳۶۸، ۶۴۶).

همچنین گاه آب، از غرق شدن ایشان جلوگیری می‌کرده است: صادق گفت: او را چون گوی بیندید! او را بستند. گفت: در دجله اندازید! در دجله انداختند. گفت: یا ابن رسول الله! الغیاث! قال الصادق: یا ماء! اغمسیه؛ ای آب! فرو برش! دیگر بار فرو بردش، باز برانداختش... تا وقتی که از همه درآمد و وجودش جمله در دجله غرق شد و امیدش از خلق منقطع گشت؛ این بار چون آب بازش برانداخت، گفت: الهی! الغیاث! صادق گفت: بیاوریدش! او را بگرفتند و بیاوردند (عطار نیشابوری، ۱۳۹۸: ۱۴؛ نیز ر. ک. همان: ۳۶ و ۴۷ و ۱۱۹ و ۵۶۳ و ۶۲۴).

### ۵-۱-۶. مدیوم بودن برای عارف

آب نزد عارفان، حکم مدیوم دارد و گاه واسطه‌ای می‌شود که شفا یا معرفت را به دیگران منتقل می‌کند: شیخ بوعمرو کوزه آب خواستی و یک خلال از آن خلال‌های شیخ ما بدان آب بشستی و از آن آب به بیماران ولایت، بردندی؛ حق سبحانه و تعالی به برکت هر دو شیخ، آن بیمار را شفا دادی (میهنی، ۱۳۹۷: ۱۵۴). و نیز نقل است که، حسن طفل بود؛ یک روز از کوزه پیغامبر، صلی الله علیه و سلم، آب خورد در خانه ام‌سلمه؛ پیغامبر گفت، علیه‌السلام: این آب که خورد؟ گفتند: حسن؛ گفت: چندانک ازین آب خورد، علم من بدو نزدیک شود و به مقدار آب، علم سرایت کند (عطار نیشابوری، ۱۳۹۸: ۲۹).

### ۵-۲. ویژگی‌های منفی

#### ۵-۲-۱. میراندگی

با این که آب، حیات‌بخش است، از نظر عرفا نیز یک وجه آن، میراندگی است، هرچند، چنان که پیشتر گذشت، این خصوصیت، از سوی عارف، قابل کنترل است:

ای عزیز! آب، سبب حیوه و قوت ماهی آمد، اما سبب موت دیگران آمد. اینجا تو را معلوم شود که و تَمَّتْ کَلِمَةُ رَبِّكَ صِدْقًا و عَدْلًا چه باشد (عین‌القضات همدانی، ۱۳۹۲: ۱۸۶).

#### ۵-۲-۲. تغییر خاصیت

عارفان، افزون بر میراندگی، به وجود یک وجه منفی‌نمای مختلف هم برای آب قائل بوده‌اند و آن، تغییر خاصیت دادن، نسبت به استعدادهای متفاوت است، چنان که تلخ را تلخ‌تر و شیرین را شیرین‌تر می‌سازد: و گفت: مثل ادب کردن احمق، چون آب است در بیخ حنظل؛ هرچند بیش خورد، تلخ‌تر گردد (عطار نیشابوری، ۱۳۹۸: ۹۰۹).

## ۶. تحلیل اجتماعی اسطوره آب در متون عرفانی

### ۶-۱. کم آبی به مثابه توهم

در گذشته، تمدن‌ها معمولاً کنار آب‌ها شکل می‌گرفته‌اند. دلیل این امر، حیاتی بودن آب برای بشر و دوری از کم‌آبی و استفاده از آن برای تهیه مایحتاج زندگی بوده است. این دغدغه همچنان در شماری از سرزمین‌ها وجود دارد و هنوز تأمین آب و مدیریت آن برای مصرف و کشاورزی و صنعت، یک مسئله اساسی است. با این حال، در مضامین پیش‌گفته عرفانی، چنین دغدغه‌ای در باره آب وجود ندارد و بزرگان عرفان آنچنان به قدرت لایزال خدای خود و توانمندی فرازمینی خویش اطمینان داشته‌اند که گویی اساساً کم‌آبی برای آنان وجود خارجی نداشته است:

و نقل است که یک بار با مریدان در بادیه می‌رفت؛ اصحاب خسته شدند و خواستند که وضو سازند و آب خورند، آب نبود؛ با شیخ مراجعت کردند؛ شیخ خطی بکشید، آب برجوشید تا بخوردند و وضو ساختند (عطار نیشابوری، ۱۳۹۸: ۳۶۷؛ نیز ر. ک. همان: ۳۶۸، ۶۴۶).

### ۶-۲. ابعاد الهی آب

آنچه از سنجش نگرش عارفان به آب با نگرش اسطوره‌ای به آن برمی‌آید، بصیرت آنان در باره قابلیت‌های ماورای طبیعی آب است، چنان که آنان برای برخی آب‌ها مانند زمزم و کوثر، تقدس بنیادین در مقابل تقدس خشک و خالی، برای بعضی آب‌ها مانند آب و گل وجود آدمی، حیات‌بخشی هستی‌ساز، برای پاری آب‌ها مانند آب بهشتی، تطهیر انسان از منیت‌ها در مقابل تطهیر جسم قائل شده‌اند:

باز نگرستم، آبی دیدم چون شیر تازه؛ و بخوردم، و طهارت کردم؛ و او همی نگرست، و آنجا نیامد. چون فارغ شدم، خواستم که پاره‌ای بردارم، مرا گفت: دست بدار، که آن آب، از آن نیست که توان داشت! (عطار نیشابوری، ۱۳۹۸: ۶۵۶؛ نیز ر. ک. همان: ۱۶۷، ۶۵۸).

### ۶-۳. قدرت فرا اسطوره‌ای عارف

چنان که دیدیم، عارفان برتر، نه تنها هیچ کدام از خطرهای آب راه، مانند فرورندگی، خطر تلقی نمی‌کرده‌اند و حتی روی آب راه می‌رفته‌اند، بلکه گاه آب را واسطه انتقال شفا یا معرفت قرار می‌داده‌اند و درین باره گویی دقیقاً سر به رخ کشیدن قدرت الهی خود مقابل دیگر قدرت‌های اجتماعی و حتی مقابل قهرمانان اسطوره‌ای داشته‌اند:

شیخ گفت: این خلال بگیر و کدبانو را بگوی که، این خلال در آب بجنابانی و بدان، آب چشم خویش را بشویی تا چشم ظاهرت شفا یابد، و انکار این طایفه از دل بیرون کن تا چشم باطنت نیز شفا یابد! دایه آمد و حال بگفت. ایشی اشارت شیخ به جای آورد، در حال شفا یافت (عطار نیشابوری، ۱۳۹۸: ۸۷۶؛ نیز ر. ک. میهنی، ۱۳۹۷: ۷۴).

### ۶-۴. الهیات آب

با آنچه گذشت، در زبان عارفان و دست کم در پنج متن عرفانی مورد تحقیق ما، دیگر با اسطوره آب روبه‌رو نیستیم، بلکه با الهیات آب مواجهیم، بدین معنی که عارفان، این عنصر زیستی-اسطوره‌ای را وسیله‌ای برای نشان دادن قدرت الهی، چه در آب و چه در خویش و دفتری جهت معرفت کردگار قرار داده‌اند:

حبیب گفت: ... حسد مردمان از دل بیرون کن و دنیا بر دل سرد کن و بلاها را غنیمت شمر و کارها از خدای بین، آن‌گاه پای بر آب نه و بروا حبیب پای بر آب نهاد و برفت...؛ پس حسن گفت: ای حبیب! این به چه یافتی؟ گفت: بدان که من دل سپید می‌کنم، تو کاغذ سیاه می‌کنی (عطار نیشابوری، ۱۳۹۸: ۶۵؛ نیز ر. ک. میهنی، ۱۳۹۷: ۱۹۸).

### ۷. نتیجه‌گیری

اسطوره آب از اسطوره‌های مشترک ملل مختلف است. طبق تحقیق حاضر، این اسطوره در فرهنگ ایرانی و فرهنگ‌های غیرایرانی، مضامین زیر را دارد:

ویژگی‌های مثبت: ۱- تقدس، ۲- حیات‌بخشی، ۳- تطهیر، ۴- نماد بودن برای آگاهی، ۵- دخترانگی و زیبایی، ۶- بارورکنندگی، ۷- مبارزه با خشکسالی و ۸- درمانگری و جاودانگی.

ویژگی‌های منفی: ۱- میرانندگی و ۲- عنصر فرودین.

با این حال، همین عنصر اسطوره‌ای نزد عرفا کاملاً تغییر ماهیت داده است و به عنصری ماورای طبیعی بدل شده است و از این رو در پنج متن عرفانی مورد تحقیق، مضامین متفاوتی پیدا کرده است که حاکی از تفاوت جهان‌بینی عرفانی با جهان‌بینی اسطوره‌ای است. این مضامین عبارتند از:

ویژگی‌های مثبت: ۱- تقدس الهی، ۲- حیات‌بخشی بنیادین، ۳- تطهیر درون، ۴- نماد بودن برای فرا آگاهی، ۵- مغلوبیت نزد عارف و ۶- مدیوم بودن برای عارف.

ویژگی‌های منفی: ۱- میرانندگی و ۲- تغییر خاصیت.

آنچه ضمن گفتمان عرفانی در باره اسطوره آب بارز است، خدامحوری عارفان را در باره مادی‌ترین پدیده‌ها و قدرت‌نمایی آنان را در برابر گفتمان‌های غیرعرفانی نشان می‌دهد و مورد اخیر، بیشتر، تحدی گونه می‌نماید. باری، گفتمان عرفانی در باره اسطوره آب، این اسطوره را به الهیات آب بدل ساخته است، و باز تولید هویت فرهنگی، یعنی همین.

## منابع

قرآن کریم.

- اوشیدری، جهانگیر (۱۳۷۸). *دانشنامه مزدیسنا*، چ دوم، تهران، مرکز.
- بارانی، محمد و احسان خانی سومار (۱۳۹۲). «بررسی تطبیقی اسطوره آب در اساطیر ایران و هند»، *فصلنامه مطالعات شبه قاره*، ش ۱۷، ۷-۲۶.
- بازگیر، مهناز؛ امیرحسین ماحوزی و علی‌محمد سجادی (۱۳۹۶). «تجلی رمز و اسطوره آب در دیوان، حدیقه و سیرالعباد سنایی»، *بهارستان سخن*، ش ۳۶، ۱۱۵-۱۳۴.
- بیرلین، ج.ف. (۱۳۸۹). *اسطوره‌های موازی*، مترجم: عباس مخبر، چ دوم، تهران، انتشارات مرکز.
- پارسازاده، عبدالعلی (۱۳۹۵). *اسطوره‌های ایران باستان*، تهران، آرون.
- پورداد، ابراهیم (۱۳۷۷). *یشت‌ها*، تهران، اساطیر.
- توب، کارل (۱۳۷۵). *اسطوره‌های آرتکی و مایایی*، مترجم: عباس مخبر، تهران، انتشارات مرکز.
- جلالی نایینی، سید محمدرضا (۱۳۷۲). *گزیده سرودهای ریگ‌ودا (قدیم‌ترین سند زنده مذهب و جامعه هندو)*، چ سوم، تهران، نقره.
- حکیم‌زاده، پدram (۱۳۹۹). همه چیز درباره آب (از هنر تا دین، از نمادشناسی تا سطور، هفتاد پوستر با موضوع آب)، تهران، شهر پدram.
- دادگی، فرنیخ (۱۴۰۱). *بندهشن*، گردآورنده مهرداد بهار، چ هفتم، تهران، توس.
- زمردی، حمیرا (۱۳۸۵). *نقد تطبیقی ادیان و اساطیر*، چ دوم، تهران، زوار.
- ژیران، ف؛ ک. لاکوئه و ل. دلاپورت (۱۳۷۵). *فرهنگ اساطیر آشور و بابل*، مترجم: ابوالقاسم اسماعیل‌پور، تهران، فکر روز.
- ستاری، جلال (۱۳۷۷). *پژوهشی در قصه یونس و ماهی*، تهران، مرکز.
- سهروردی، شیخ شهاب‌الدین (۱۳۹۲). *عوارف المعارف*، مترجم: ابومنصور عبدالمؤمن اصفهانی، به اهتمام قاسم انصاری، تهران، علمی و فرهنگی.
- شریفیان، مهدی و بهزاد اتونی (۱۳۹۰). «کهن‌نمونه "آب" و کارکرد آن در اسطوره و حماسه»، *زبان و ادب فارسی دانشگاه آزاد سنندج*، ش ۹، ۱۳۰-۱۰۷.
- عطار نیشابوری، فریدالدین (۱۳۹۸). *تذکره‌لاولیا*، با تصحیح و تعلیقات محمدرضا شفیعی کدکنی، جلد اول، چ پنجم، تهران، سخن.
- عوض‌پور، بهروز و بهمن نامور مطلق (۱۳۹۳). «ژیبلر دوران و نقد اسطوره‌ای (پیکره مطالعاتی: رمان قلب سگی اثر میخائیل بولگاکف)»، *ادبیات عرفانی و اسطوره‌شناسی*، ش ۳۷، ۲۳۶-۲۰۵.
- عوض‌پور، بهروز، ساینما محمدی خبازان و سهند محمدی خبازان (۱۳۹۹). *روان‌اسطوره‌شناسی‌های هنری*، تهران، سخن.

- عین‌القضات همدانی، ابوالعالی عبدالله بن محمد بن علی بن الحسن بن علی المیانجی (۱۳۹۲). *تمهیدات*، مصحح: عقیف عسیران، چ چهارم، تهران، منوچهری.
- قائمی، فرزاد (۱۳۸۸). «تحلیل نقش نمادین اسطوره‌آب و نمودهای آن در شاهنامه فردوسی بر اساس روش نقد اسطوره‌ای»، *جستارهای ادبی*، ش ۱۶۵، ۶۸-۴۷.
- کرتیس، وستا سرخوش (۱۴۰۰). *اسطوره‌های ایرانی*، مترجم: عباس مخبر، چ چهاردهم، تهران، مرکز.
- کریستی، آنتونی (۱۳۷۳). *اساطیر چین*، مترجم: باجلان فرخی، تهران، اساطیر.
- کمبل، جوزف (۱۳۸۳). *اساطیر مشرق‌زمین*، مترجم: اصغر بهرامی، تهران، جوانه‌رشد.
- گریوز، رابرت و دیگران (۱۳۹۴). *جهان اسطوره‌ها*، مترجم: ابوالقاسم اسماعیل‌پور، تهران، جامی.
- مناسک، جی و م. سویمی (بی‌تا). *اساطیر ملل آسیایی (اساطیر پارسی و چینی)*، ج اول، مترجم: محمد مصور رحمانی و خسرو پورحسینی، تهران، مازیار.
- میهن‌دوست، محسن (۱۳۹۷). *در و درگاهی به اسطوره‌آب و چیستی پری*، تهران، ترانه.
- میهنی، محمدبن منور (۱۳۹۷). *اسرارالتوحید*، با تصحیح و تعلیقات محمدرضا شفیعی کدکنی، چ دوازدهم، تهران، سخن.
- ناظم، فرناز؛ رشته حبیب و کیانوش سوزنجی (۱۳۹۹). «عناصر چهارگانه (آب، خاک، هوا و آتش) الگویی ایرانی برای طراحی پارک شهری»، *علوم و تکنولوژی محیط زیست*، ش ۲، ۲۲۳-۲۰۹.
- نامورمطلق، بهمن (۱۳۹۷). *درآمدی بر اسطوره‌شناسی: نظریه‌ها و کاربردها*، چ دوم، تهران، سخن.
- \_\_\_\_\_ (۱۳۹۸). *اسطوره‌کاوی عشق در فرهنگ ایرانی*، تهران، سخن.
- نجم رازی، ابوبکر بن محمد شاهورین انوشروان رازی معروف به دایه (۱۳۸۳). *مرصادالعباد*، به اهتمام محمدمبین ریاحی، چ دهم، تهران، علمی و فرهنگی.
- نیکویخت، ناصر، سعید بزرگ بیگدلی و ووتی تامه فونگ (۱۳۹۱). «مقایسه‌ ایزدان آب در اسطوره ایران و ویتنام»، *ادبیات عرفانی و اسطوره‌شناختی*، ش ۲۹، ۱۴۱-۱۷۰.
- وارنر، رکس (۱۳۸۹). *دانشنامه اساطیر جهان*، مترجم: ابوالقاسم اسماعیل‌پور، چ چهارم، تهران، اسطوره.
- ویو، ژ. (۱۳۸۴). *اساطیر مصر*، مترجم: ابوالقاسم اسماعیل‌پور، چ دوم، تهران، کاروان.
- هینلز، جان (۱۳۸۹). *شناخت اساطیر ایران*، مترجم: ژاله آموزگار و احمد تفضلی، ویراست سوم، چ چهاردهم، تهران، چشمه.

## Reference

- Attar Neyshaburi, Fariduddin (2019). *Tazkir al-Awliya*, with corrections and annotations by Mohammad Reza Shafi'i Kadkani, Volume 1, Chapter 5, Tehran, Sokhan. [in Persian]
- Awazpour, Behrouz and Bahman Namvar-Motlaq (2014). "Gilbert Duran and Mythological Criticism (Study Body: The Novel Heart of a Dog by Mikhail Bulgakov)", *Mystical and Mythological Literature Publications*, Issue 37, pp. 236-205. [in Persian]
- Awazpour, Behrouz; Saina Mohammadi Khabazan and Sahand Mohammadi Khabazan (2019). *Artistic Psychomythologies*, Tehran, Sokhan. Abstract. [in Persian]
- Ayn-ul-Qudzat Hamedani, Abu al-Ma'ali Abdullah ibn Muhammad ibn Ali ibn al-Hasan ibn Ali al-Mianji (2013). *Preparations*, edited by Afif Asiran, 4th edition, Tehran, Manouchehri. [in Persian]
- Barani, Mohammad and Ehsan Khani Somar (2013). "A Comparative Study of the Water Myth in Iranian and Indian Mythology", *Quarterly of Subcontinental Studies*, Vol. 17, 7-26. [in Persian]
- Bazgir, Mahnaz; Amirhossein Mahouzi and Ali Mohammad Sajjadi (2017). "The Manifestation of the Mystery and Myth of Water in Divan, Hadiqa and Sira al-Ebad Sana'i", *Baharestan Sokhan Journal*, No. 36, 115-134. [in Persian]
- Birlin, J.F. (2010). *Parallel Myths*, translated by Abbas Mokhbar, 2nd ed., Tehran, Markaz Publications.
- Campbell, Joseph (2004). *Mythology of the Orient*, translated by Asghar Bahrami, Tehran, Jawaneh Roshd.
- Christie, Anthony (1994). *Chinese Mythology*, translated by Bajlan Farrokhi, Tehran, Mythology.

- Curtis, Vesta Sarkhosh (2021). *Iranian Myths*, translated by Abbas Mokhbar, 14th edition, Tehran, Markaz.
- Dadgi, Farnbagh (2022). *his servant*, compiled by Mehrdad Bahar, and the seventh, Tehran, Toos. [in Persian]
- Ghaemi, Farzad (2009). "Analysis of the symbolic role of the water myth and its manifestations in Ferdowsi's *Shahnameh* based on the method of mythological criticism", *Literary Essays*, No. 165, 47-68. [in Persian]
- Graves, Robert and others (2015). *The World of Myths*, translated by Abolghasem Esmailpour, Tehran, Jami.
- Hakimzadeh, Pedram (2019). *Everything about Water (From Art to Religion, From Symbolism to Myth, Seventy Posters on the Theme of Water)*, Tehran, Pedram City. [in Persian]
- Hinles, John (2010). *Understanding Iranian Mythology*, translated by: Jhaleh Amouzgar and Ahmad Tafazzoli, third edition, 14th edition, Tehran, Cheshme.
- Jalali Naini, Seyyed Mohammad Reza (1993). *Selected Hymns of the Rigveda (the oldest living document of Hindu religion and society)*, 3rd ed., Tehran, Noghre. [in Persian]
- Manask, J. and M. Soymi (Bita). *Mythology of Asian Nations (Persian and Chinese Mythology)*, Vol. 1, translated by: Mohammad Musawar Rahmani and Khosrow Pourhosseini, Tehran, Maziar.
- Mihni, Mohammad bin Munawar (2018). *Asrar al-Tawhid*, with corrections and annotations by Mohammad Reza Shafi'i Kadkani, 12th edition, Tehran, Sokhan. [in Persian]
- Mihandoust, Mohsen (2018). *A Door and a Gate to the Myth of Water, What is the Fairy?*, Tehran, Taraneh. [in Persian]
- Najm Razi, Abu Bakr bin Muhammad Shahr bin Anusharwan Razi, known as Dayeh (2004). *Marsad al-Ibad*, edited by Mohammad Amin Riahi, 19th edition, Tehran, Scientific and Cultural. [in Persian]
- Namormatl, Bahman (2018). *An Introduction to Mythology, Theories and Applications*, 2nd Edition, Tehran, Sokhan. [in Persian]
- \_\_\_\_\_ (2019). *Mythology of Love in Iranian Culture*, Tehran, Sokhan. [in Persian]
- Nikobakkht, Nasser; Saeed Bozorg Bigdali and Wutty Tame Phong (2012). "Comparison of Water Gods in Iranian and Vietnamese Mythology", *Journal of Mystical and Mythological Literature*, No. 29, 141-170. [in Persian]
- Oshidari, Jahangir (1999). *Encyclopedia of Mazdasina*, 2nd edition, Tehran, Markaz Publications. [in Persian]
- Parsazadeh, Abdol Ali (2016). *Myths of Ancient Iran*, Tehran, Arvan Sharifian, Mehdi and Behzad Etuni (2011), "The Archetype of "Water" and Its Function in Myth and Epic", *Journal of Persian Language and Literature*, Sanandaj Azad University, No. 9, 107-130. [in Persian]
- Pourdavoud, Ebrahim (1998). *Yashtha*, Tehran, Mythology. [in Persian]
- Tobe, Carl (1996). *Aztec and Mayan Myths*, translated by Abbas Mokhbar, Tehran, Markaz Publications.
- Vio, J. (2005). *Egyptian Mythology*, translated by Abolghasem Esmailpour, 2nd ed., Tehran, Karvan.
- Warner, Rex (2010). *Encyclopedia of World Mythology*, translated by Abolghasem Esmailpour, 4th edition, Tehran, Mythology.
- Zomrradi, Homeira (2006). *Comparative Criticism of Religions and Myths*, 2nd ed., Tehran, Zovar. [in Persian]
- Zhiran, F.; K. Lacouet and L. Delaporte (1375). *Dictionary of Assyrian and Babylonian Mythology*, translated by Abolghasem Esmailpour, Tehran, Fekr Rooz. [in Persian]

